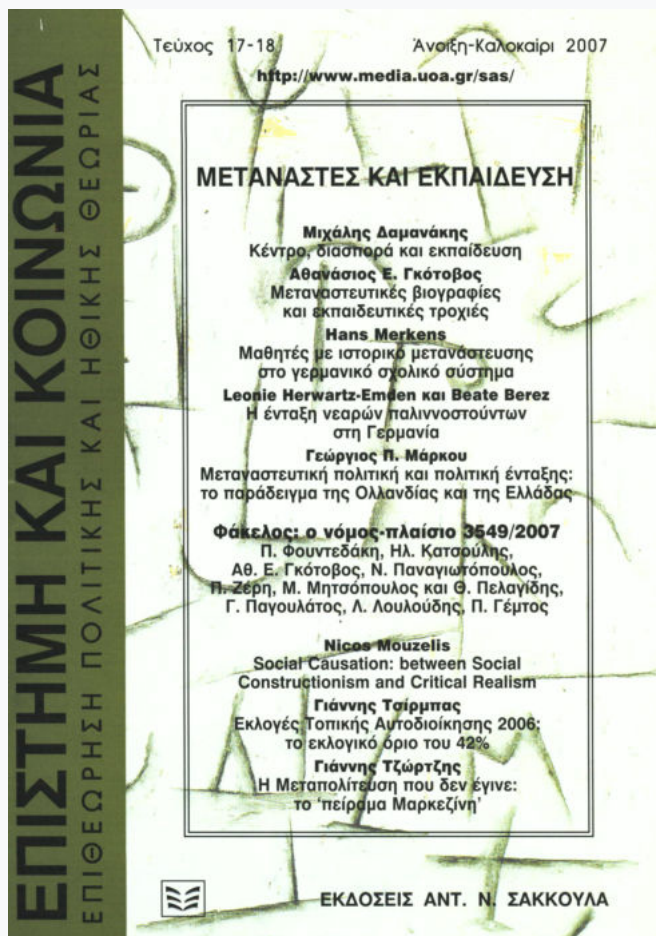

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 17 (2007)

Τόμ. 17-18 (2007): Μετανάστες και Εκπαίδευση

Wilhelm Heinrich Roscher (1972/2003), "Εφιάλτης", στο James Hillman, Ο Πάνας και ο Εφιάλτης, Αρτεμίδωρου (2000), Ονειροκριτικά, Μιχάλης Χρυσανθόπουλος (2005), Αρτεμίδωρος και Φρόνυτ, ερμηνευτικές προσεγγίσεις και λογοτεχνικά όνειρα

Πέτρος Θεοδωρίδης

doi: [10.12681/sas.511](https://doi.org/10.12681/sas.511)

Copyright © 2015, Πέτρος Θεοδωρίδης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Θεοδωρίδης Π. (2015). Wilhelm Heinrich Roscher (1972/2003), "Εφιάλτης", στο James Hillman, Ο Πάνας και ο Εφιάλτης, Αρτεμίδωρου (2000), Ονειροκριτικά, Μιχάλης Χρυσανθόπουλος (2005), Αρτεμίδωρος και Φρόνυτ, ερμηνευτικές προσεγγίσεις και λογοτεχνικά όνειρα. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 17, 383–390. <https://doi.org/10.12681/sas.511>

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΔΟΚΙΜΙΟ

Αρχαία και νεότερα όνειρα και εφιάλτες

Πέτρος Θεοδοωρίδης*

- Wilhelm Heinrich Roscher (1972/2003). 'Εφιάλτης', στο James Hillman, *Ο Πάνας και ο Εφιάλτης*, μτφρ. Στ. Μεταξάς, Αθήνα: Αρχέτυπο.
- Αρτεμίδωρου (2000). *Ονειροκριτικά*, μτφρ. και εισαγ. Μ. Μαυρουδή, Αθήνα: Ιστός.
- Μιχάλης Χρυσανθόπουλος (2005). *Αρτεμίδωρος και Φρόνυτ, ερμηνευτικές προσεγγίσεις και λογοτεχνικά όνειρα*, Αθήνα: Εξάντας.

Το κείμενο του Wilhelm Heinrich Roscher, πολυμαθέστατου φιλόλογου και ερευνητή της συγκριτικής μυθολογίας, που εκδόθηκε στη Λειψία στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, είναι ένα γλαφυρότατο έργο το οποίο αναφέρεται στους αρχαίους και μεσαιωνικούς εφιάλτες. Σύμφωνα με τον Roscher, για τους αρχαίους, τα όνειρα στέλνονταν από θεούς. Όταν στέλνονταν από δαίμονες, με σκοπό να ανησυχήσουν και να βασανίσουν, έπαιρναν τη μορφή εφιάλτη. Το 'φάντασμα' ή ο 'δαίμονας' αποκαλυπτόταν είτε ως ζώο είτε ως άνθρωπος και κάποιες φορές με μορφή εν μέρει ανθρωπίνη και εν μέρει ζωική. Τα ερωτικά όνειρα ή εφιάλτες [*incubus* και *succubae*] αφθονούσαν και κατά τον Μεσαίωνα. Υπάρχουν πάρα πολλές και, από μία πλευρά, ιδιαίτερα ρομαντικές ιστορίες και θρύλοι σύμφωνα με τους οποίους οι ονειρευόμενοι ερωτεύονται το φάντασμα: ο Roscher αναφέρει το παράδειγμα μιας γυναικας που ισχυριζόταν με απόλυτη σοβαρότητα ότι ήδη για χίλια χρόνια ήταν σύζυγος του Διαβόλου, κοιμόταν μαζί του κάθε βράδυ και είχε κάνει με εκείνον δεκαπέντε παιδιά. Για τους αρχαίους, τα φασόλια θεωρούνταν κύρια αιτία του εφιάλτη: απαγορευόταν αυστηρά στους Πυθα-

* Πολιτικός επιστήμονας.

γόρειους και ο Πλίνιος ο Πρεσβύτερος αναφέρει ότι 'οι ψυχές των νεκρών' ενοικούσαν στα φασόλια. Ο Θεμισών της Λαοδικείας (σύγχρονος του Ιουλίου Καίσαρα) είχε υιοθετήσει για τον εφιάλη τον όρο Πνιγαλίον (στραγγαλιστής), έκφραση που δείχνει πως θεωρούσε κύριο χαρακτηριστικό του 'τον πνιγμό, την αίσθηση του στραγγαλισμού': το θύμα συνθλιβεται, ονειρεύεται ότι κάποιος κάθεται πάνω στο στήθος του. Σε μια ιδιαίτερα δραματική περιγραφή του εφιάλη, από τον Απουλήιο Λεύκιο, κάποιος Αριστομένης πήγε για ύπνο έπειτα από ένα λουκούλλειο δείπνο. Όμως, η πόρτα άνοιξε διάπλατα με έναν τρομερό κρότο, το κρεβάτι αναποδογύρισε και ο δύστυχος Αριστομένης, βρέθηκε κάτω από δυο γριές μάγισσες που 'καβαλώντας με στο πρόσωπο άδειασαν πάνω μου τις κύστες τους και με έκαναν μούσκεμα με τα βρωμερά τους ουρά'.

Στο κείμενο του Αρτεμίδωρου αναφέρεται επί λέξει: 'Ονειρεύτηκε κάποιος ότι έχασε τη μύτη του και έτυχε να είναι αρωματοπώλης. Έχασε το κεφάλαιό του και σταμάτησε να πουλάει αρώματα, επειδή στο Όνειρο δεν είχε μύτη [...]. Κατά τη διάρκεια μιας ασθένειας, ο ίδιος άνθρωπος ονειρεύτηκε ότι δεν έχει μύτη και μετά από λίγο χρόνο πέθανε, επειδή τα κρανία των πεθαμένων δεν έχουν μύτη'. Σε αυτού του τύπου την ερμηνεία των ονείρων και σε πολλές ανάλογες προβαίνουν τα *Ονειροκριτικά* του Αρτεμίδωρου του Δαλδιανού (2^{ος} αιώνας μ.Χ.). Το έργο του προσφέρει έναν θησαυρό πληροφοριών για την καθημερινή ζωή του ανθρώπου της ύστερης αρχαιότητας.

Ο Αρτεμίδωρος διακρίνει τα όνειρα σε *ενύπνια* και *ονείρους*. Τα *ενύπνια* προέρχονται από κάποια στέρηση ή έντονη επιθυμία και αναφέρονται στο παρόν. Η δεύτερη κατηγορία (*όνειροι*) περιλαμβάνει τα όνειρα εκείνα που προβλέπουν το μέλλον. Με τον *όνειρο*, 'το ον είρει' δηλαδή 'το ον λέγει' το συμβάν που υφίσταται ήδη μέσα στη ροή του χρόνου και το οποίο θα εμφανιστεί ως γεγονός στο εγγύς μέλλον. Για τον Αρτεμίδωρο, λοιπόν, το *όνειρο* (*όνειρος*) είναι ένα κίνημα ή ένα πλάσμα της ψυχής, που παίρνει διάφορες μορφές και δηλώνει τα μελλοντικά καλά ή κακά (βλ. την εισαγωγή της Μαυρουδής). Προβαίνει δε σε μια διάκριση των ερμηνεύσιμων ονείρων: σε θεωρηματικούς ονείρους οι οποίοι πραγματοποιούνται όπως τους βλέπουμε και σε αφηγηματικούς (αλληγορικούς) ονείρους. Τα δεύτερα, που δείχνουν αυτό που θέλουν να πουν με μια υπαινικτική αφήγηση, ενδιαφέρουν ιδιαίτερα τον συγγραφέα ο οποίος και τα ταξινομεί σε πέντε

κατηγορίες: στα *ίδια*, στα οποία ο ονειρευόμενος βλέπει τον εαυτό του και το όνειρο αφορά μόνον αυτόν· στα *αλλότρια*, όπου κάποιος βλέπει ένα άλλο πρόσωπο να κάνει ή να παθαίνει κάτι· στα *κοινά*, στα οποία ο ονειρευόμενος δρα μαζί με έναν ή περισσότερους γνωρίμους του· στα *δημόσια*, που αφορούν λιμάνια, αγορές, γυμνάσια· και στα *κοσμικά*, τα οποία προλέγουν μεγάλες φυσικές καταστροφές.

Σε μια δεύτερη ταξινόμηση, πάλι με βάση το περιεχόμενο, ο Αρτεμίδωρος κατατάσσει τα όνειρα σε τέσσερις κατηγορίες: (α) αυτά που προλέγουν 'πολλά δια πολλών' εικόνων (β) τα 'ολίγα δι' ολίγων' (γ) τα 'πολλά δι' ολίγων' και (δ) τα 'ολίγα δια πολλών'. Μια άλλη ταξινόμηση έχει ως θέμα την ευμενή ή δυσμενή διάκριση του ονείρου: όσα βλέπει κανείς σε συμφωνία με τη φύση, τον νόμο, το έθιμο, την τέχνη ή το επάγγελμά του έχουν αίσια έκβαση, αλλά όσα δεν αρμόζουν έχουν δυσμενή έκβαση. Το νόημα του ονείρου προσδιορίζεται από την ταυτότητα αυτού που ονειρεύεται: αν κάποιος ονειρευτεί, για παράδειγμα, μια γυναίκα, αυτό πρέπει να ερμηνευτεί διαφορετικά αν πρόκειται για φτωχό και διαφορετικά αν πρόκειται για πλούσιο, για δούλο, αθλητή, ξενιτεμένο ή άρρωστο. Οι ερμηνείες των ονείρων καθρεφτίζουν ένα ευρύ φάσμα καταστάσεων σχετίζονται με την επιτυχία της εργασίας, με τη βιολογική ή την οικογενειακή κατάσταση. Ο Αρτεμίδωρος αναλύει και όνειρα με σεξουαλικό περιεχόμενο, αλλά δεν τον απασχολεί η σεξουαλική πράξη καθαυτή. Στη γλώσσα των συμβόλων του, το σεξ, όπως και ο ρουχισμός και η τροφή, παρέχει το πρωτογενές υλικό από το οποίο πλάθονται τα σύμβολα που μιλούν για όσα πράγματα είναι σημαντικά στη ζωή: αν ο ονειρευόμενος θα κερδίσει χρήματα, αν θα κερδίσει ή αν χάσει μια δίκη (βλ. εισαγωγή της Μαυρουδή). Οι σεξουαλικοί όνειροι είναι μια υποκατηγορία των ονείρων. Ο συγγραφέας οργανώνει την ανάλυσή του γύρω από τη διάκριση μεταξύ τριών τύπων πράξεων: εκείνες που είναι σύμφωνες με τον νόμο, τις *κατά νόμον*, εκείνες που τον παραβαίνουν, τις *παρά νόμον*, και εκείνες που είναι αντίθετες στη φύση, τις *παρά φύσιν*. Εκείνο που στη σκέψη του καθορίζει το προγνωστικό νόημα του ονείρου δεν είναι η μορφή της ίδιας της πράξης αλλά είναι η κατάσταση (τού ή της) ονειρικού συντρόφου, η κοινωνική θέση του 'άλλου', το αν είναι παντρεμένος ή όχι, ελεύθερος ή δούλος, νέος η γέρος, πλούσιος ή φτωχός - 'γιατί η γυναίκα είναι είτε η τέχνη του ονειρευόμενου είτε κάτι από το οποίο παίρνει ευχαρίστηση είτε αυτό στο οποίο είναι προϊστάμενος και

αρχηγός, όπως και στη γυναίκα. Το Όνειρο λοιπόν σημαίνει ωφέλειες από αυτά, γιατί οι άνθρωποι ευχαριστιούνται με τη σεξουαλική δραστηριότητα και ευχαριστούνται και με τις ωφέλειες’.

Το εγχείρημα στο βιβλίο του Μιχάλη Χρυσανθόπουλου συνίσταται στην συν-ανάγνωση δύο πολύ γνωστών αλλά χρονικά απομακρυσμένων κειμένων: των *Ονειροκριτικών* του Αρτεμίδωρου και της *Ερμηνείας των ονείρων* του Sigmund Freud. Η συν-ανάγνωση αυτή, που αναζητά τα κοινά σημεία των δύο θεωρήσεων, κινείται βάσει τριών εννοιών: πρώτον, της ψυχαναλυτικής έννοιας της *απώλειας* σε συνδυασμό με την ψυχαναλυτική έννοια του *αντικειμένου* δεύτερον, της έννοιας του *χρόνου* και, τρίτον, της έννοιας της *αναλογίας* μεταξύ της αφήγησης του ονείρου και της αφήγησης της εν εγρηγόρσει ζωής.

Το βιβλίο αποτελείται από δύο μέρη: το πρώτο έχει ως αντικείμενο τις ερμηνευτικές θεωρίες για το Όνειρο, ενώ το δεύτερο επιχειρεί να εφαρμόσει τα συμπεράσματα από τις θεωρήσεις του πρώτου μέρους σε λογοτεχνικά κείμενα του, εν ευρεία έννοια, μοντερνισμού. Στο πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζεται η θεωρία του Αρτεμίδωρου για το όνειρο και στο δεύτερο η θεωρία του Freud για την *εργασία του ονείρου* (διά της οποίας, στη φροϋδική θεωρία, γίνεται η μετάβαση από τις ονειρικές εικόνες στις απωθημένες επιθυμίες): επίσης συνδέει την εργασία του ονείρου με τα ρητορικά σχήματα της μεταφοράς και της μετωνυμίας και προχωρεί στην ανάλυση της θεωρίας του Freud για την τέχνη και τη λογοτεχνία, η οποία έχει ως άξονες το όνειρο, το παιχνίδι και τη φαντασίωση. Το τρίτο κεφάλαιο, επισκέπτεται εκ νέου τις δύο θεωρήσεις (Αρτεμίδωρου και Freud) και παρακολουθεί, μέσα από τις έννοιες της μεταφοράς, της ερμηνείας και της κατασκευής, τα κοινά σημεία των δύο θεωριών. Στο τέταρτο κεφάλαιο, ο συγγραφέας επιχειρεί μια ταξινόμηση των ονείρων που απαντούν σε κείμενα της νεοελληνικής πεζογραφίας του τέλους του 19^{ου} αιώνα και στο πέμπτο εξετάζει τη λειτουργία του ονείρου στον υπερρεαλισμό με επίκεντρο την ελληνική εκδοχή του. Σύμφωνα με τον Χρυσανθόπουλο, το κείμενο του Αρτεμίδωρου και το κείμενο του Freud συνιστούν γραπτά μνημεία δύο αυτοκρατοριών, του Imperium Romanum και της Αυστροουγγρικής Μοναρχίας, εκφράζουν το πνεύμα της εποχής τους και διαλαλούν τον κοσμοπολιτισμό τους.

Η ψυχαναλυτική προσέγγιση στο όνειρο, κατάγεται και από την ονειροκριτική παράδοση της αρχαιότητας και από τις ‘επιστημονικές’ θεωρίες

του θετικισμού, που αναζητούν εξηγήσεις για τον τρόπο παραγωγής του. Ο συγγραφέας υπενθυμίζει ότι η ψυχαναλυτική προσέγγιση συμμερίζεται έμμεσα την προσέγγιση των αρχαίων ονειροκριτικών, επειδή υποστηρίζει ότι το Όνειρο δεν είναι τίποτε άλλο παρά η εκπλήρωση μιας ανεκπλήρωτης – στο επίπεδο της πραγματικότητας– επιθυμίας. Ο Χρυσανθόπουλος θυμίζει ότι για τον Αρτεμίδωρο, η ερμηνεία των ονείρων συνίσταται στην ‘ομοίου παράθεσιν’, στη διαπίστωση, δηλαδή, των μεταξύ τους ομοιοτήτων. Οι κανόνες ερμηνευτικής, στηρίζονται στις ομοιότητες ονείρων και συμβάντων του βίου, για να δομηθεί το σύστημα πρόγνωσης του. Ο Αρτεμίδωρος, είναι ιδιαίτερα τολμηρός στο να *παρα-θέτει*, να τοποθετεί σε εγγύτητα χώρου και χρόνου καταστάσεις ανόμοιες μεταξύ τους. Στα *Ονειροκριτικά*, ο κόσμος του ύπνου, διαμεσολαβημένος από την αφήγηση του ονειρευόμενου, παρατίθεται προς τον κόσμο της εγρήγορσης δια της δημιουργικής παρέμβασης του ονειροκριτή. Για τον Αρτεμίδωρο παρελθόν παρόν και μέλλον διαπλέκονται: αυτά που πρόκειται να συμβούν στο μέλλον ήδη υφίστανται στο παρόν. Η ερμηνεία των ονείρων αποτελεί, λοιπόν, κλάδο της μαντικής. Στη θεώρηση του Αρτεμίδωρου το όνειρο είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με τη διαδικασία του ερμηνεύειν. Στην ουσία, όνειρο είναι το αφηγημένο όνειρο: όποιος ονειρεύεται και αφηγείται το όνειρό του κοινοποιεί ένα κείμενο, το οποίο ο ίδιος κατασκευάζει και το οποίο προέρχεται από την ανάμνηση των ονειρικών εικόνων, και την τελική μεταλλαγή τους σε αφήγηση, προς εαυτόν και προς τρίτον. Το σημασιοδοτικό σύστημα του ονείρου λειτουργεί με γνώμονα τον συνειρμό ή την συνάφεια: όπως, π.χ., αν τύχει κάποιος να είναι ερωτευμένος με μια γυναίκα δεν θα δει τη ερωμένη αλλά ‘ίππον ή κάτοπτρον ή ναύν ή θάλασσαν ή θηρίον θήλυ ή εσθήτα γυναικείαν ή άλλο των σημαινόντων γυναίκα’.

Σε αντίθεση με τις κρατούσες επιστημονικές απόψεις της εποχής του, που θεωρούσαν τα όνειρα χωρίς σημασία, για τον Freud τα όνειρα είχαν νόημα. Η *ερμηνεία των ονείρων* συνεισφέρει με δύο τρόπους στην ανατροπή κοινών τόπων του ευρωπαϊκού ορθολογικού τρόπου σκέψης: (1) τεκμηριώνει ότι το όνειρο είναι ένα ψυχικό φαινόμενο που εκκινεί από την επιθυμία και στόχο έχει την εκπλήρωσή της, και (2) διατυπώνει την πρώτη ολοκληρωμένη άποψη για τη δομή του ψυχικού οργάνου, διαχωρίζοντας τη συνείδηση από το ασυνείδητο.

Στην *Ερμηνεία των ονείρων*, ο ιδρυτής της ψυχανάλυσης διαπλέκει το υποκείμενο της αφήγησης με το αντικείμενο της μελέτης. Η θέση αυτή του Freud πρέπει να συσχετισθεί με τη θεωρία του για το πώς δομείται το όνειρο μέσω της *εργασίας του ονείρου* και πώς αποδομείται. Η *εργασία του ονείρου* συνίσταται στις ενέργειες που μετατρέπουν το λανθάνον περιεχόμενο του ονείρου, δηλαδή τα ημερήσια κατάλοιπα και τα σωματικά ερεθίσματα, στο *έκδηλο* περιεχόμενο ή όνειρο, δηλαδή, στο εικονικό κυρίως προϊόν που βλέπει κανείς στον ύπνο του. Μηχανισμοί της *εργασίας του ονείρου* είναι -κατά τον Freud- η *συμπύκνωση*, η *μετάθεση*, η *μέριμνα για την παραστασιμότητα*, η *ικανότητα για απεικόνιση* και η *δευτερογενής επεξεργασία*. Η συμπύκνωση είναι ο μηχανισμός με τον οποίο ένα όνειρο μπορεί να εκφράσει πολλές διαφορετικές επιθυμίες. Η μετάθεση αποτελεί μηχανισμό που προσδιορίζει ότι το έκδηλο Όνειρο έχει διαφορετική εστίαση από τις λανθάνουσες ονειρικές σχέσεις. Το αποτέλεσμα είναι η παραμόρφωση του ονείρου με άξονα τη μετατροπή του ασήμαντου σε σημαντικό και του σημαντικού σε ασήμαντο. Η μέριμνα για την παραστασιμότητα συνίσταται στο ότι οι ονειρικές σκέψεις οφείλουν να υποβάλλονται σε μια διαδικασία επιλογής και μετατροπής σε εικόνες. Έτσι, προμοδοτείται η εικονική διατύπωση, κατασκευάζονται μεταφορές, δημιουργείται ένα εικονικό και συγκεκριμένο πλαίσιο εντός του οποίου αναζητεί και βρίσκει τη θέση της μια ονειρική σκέψη, *‘με παρόμοιο τρόπο όπως στην εργασία του ποιητή’*. Ο συγγραφέας, εδώ, θεωρεί ότι με τον μηχανισμό αυτόν ο Freud υπογραμμίζει τη μεταφορική διαδικασία και τον ρόλο που παίζει η εκ των υστέρων νοηματοδότηση και η ερμηνευτική κατασκευή. Η δευτερογενής επεξεργασία, που αποτελεί την πρώτη ερμηνεία του ονείρου από τον ίδιο τον ονειρευόμενο, συνίσταται στην αναδιάταξη του ονείρου, ώστε αυτό να αποκτήσει τη λογική και κατανοητή μορφή.

Στο όνειρο, η επιθυμία και η εκπλήρωσή της δεν αποτελούν τους κρίκους μιας αιτιώδους αλυσίδας και δεν διακρίνονται χρονικά: τα όνειρα αποτελούν *εκπλήρωση επιθυμιών* και οι επιθυμίες ανήκουν σε ένα *σύστημα ψυχικής λειτουργίας* στο οποίο δεν υπάρχει διάκριση μεταξύ της *επιθυμίας* και της *εκπλήρωσής της*. Το ασυνείδητο, το ψυχικό σύστημα στο οποίο παράγεται το όνειρο, δεν χαρακτηρίζεται από τη χρονικότητα του συνειδητού, στο όνειρο η επιθυμία εικονογραφείται ως πράξη: η επιθυμία να πάει κανείς ταξίδι παίρνει στο όνειρο τη μορφή ενός ταξιδιού που συντελείται,

ο ονειρευόμενος, δηλαδή, δεν επιθυμεί να ταξιδέψει αλλά ταξιδεύει. Έτσι, ο χρόνος που αναγκαστικά παρεμβάλλεται μεταξύ της επιθυμίας και της εκπλήρωσής της, καταργείται.

Ο Χρυσανθόπουλος, στο τρίτο κεφάλαιο, επανέρχεται στη σχέση Αρτεμίδωρου και Freud, στηριγμένος στην *ομοιότητα* ως διαδικασία που συμβάλλει στην ερμηνεία των ονείρων. Η *ομοιότητα* αποτελεί σημαντικό στοιχείο στον Αρτεμίδωρο, επειδή του επιτρέπει να κινείται από το παρελθόν προς το παρόν και το μέλλον. Η *ομοιότητα* είχε και για τον Freud μεγάλη σημασία επειδή το ασυνείδητο δεν διέπεται από τους κανόνες της χρονικής ακολουθίας του συνειδητού και, κατά συνέπεια, το παρόν δομείται κατ' αναλογία του παρελθόντος.

Η αναλογική σκέψη αποτέλεσε σημείο αναφοράς του φροϋδικού λόγου παράλληλα όμως, αυτός δεν εγκατέλειψε ποτέ το κεκτημένο της εμπειρικής παρατήρησης των θετικών επιστημών. Μπορούμε –σύμφωνα με τον συγγραφέα– να χαρακτηρίσουμε το εγχείρημα του Freud ως μια προσπάθεια *ενσωμάτωσης του μυθικού τρόπου σκέψης στον ορθολογικό*. Με την έννοια αυτή διαπιστώνουμε μια *καταστατική αντίφαση*, η οποία έχει μία από τις χαρακτηριστικές εκφάνσεις της στο ζήτημα του χρόνου: το ασυνείδητο, που χαρακτηρίζεται από *αχρονικότητα*, και το συνειδητό, που κατατάσσει χρονικά τις εμπειρίες, συνδιαλέγονται προκαλώντας έτσι μια μη γραμμική αντίληψη του χρόνου και ενσωματώνοντας τον μυθικό τρόπο σκέψης στον ορθολογικό: το παρόν αποτελεί ομοίωμα του παρελθόντος, το δε μέλλον ο ονειρευόμενος το εκλαμβάνει ως παρόν –επειδή το όνειρο παρουσιάζει μια επιθυμία ως εκπληρωμένη, καταργεί δηλαδή τη χρονική απόσταση ανάμεσα στο 'επιθυμώ' και το 'έχω' και την εικονογραφεί ως πράξη. Το κοινό, λοιπόν, σημείο της ονειροκριτικής θεωρίας του Αρτεμίδωρου και της ψυχαναλυτικής του Freud –σύμφωνα με τον συγγραφέα– είναι ότι χρησιμοποιούν την *ομοιότητα* για να συνδέσουν το όνειρο που αποτελεί έκφραση του ανθρώπου στον κόσμο του ύπνου, με τις πράξεις που τον εκφράζουν στον κόσμο της εγρήγορσης, εστιάζοντας, ο μεν Αρτεμίδωρος στο μέλλον, στο οποίο προβάλλεται το παρελθόν, ο δε Freud στο παρελθόν, το οποίο επικαθορίζει το μέλλον. Με τον τρόπο αυτό αναλογίζονται τη σχέση παρελθόντος-παρόντος-μέλλοντος και προτείνουν μια μη γραμμική λειτουργία του χρόνου. Αυτό, και στους δυο επιτυγχάνεται με τον αναλογικό τρόπο σκέψης, ο οποίος συνδυάζεται με το κεκτημένο, ανάλογα με την εποχή

καθενός, της εμπειρικής παρατήρησης ('τήρησις') για τον πρώτο, και των θετικών επιστημών, για τον δεύτερο. Κατά συνέπεια, το κοινό στοιχείο τόσο στην αριστοτελική μεταφορά που χαρακτήριζε τη σκέψη του Αρτεμίδωρου όσο και στη συνδυαστική χρήση της φροϋδικής ερμηνείας και κατασκευής, βρίσκεται στο ότι μια μη αρμόζουσα ονομασία είναι δυνατόν να φέρει στην επιφάνεια μια άγνωστη πτυχή της πραγματικότητας, στο ότι αυτό που γνωρίζουμε ότι δεν είναι, λειτουργεί σαν να είναι.

Έχω την εντύπωση ότι τα τρία αυτά βιβλία, μπορούν να μας διαφωτίσουν, ως ένα βαθμό, όχι τόσο για την ίδια τη φύση της σχεδόν άγνωστης, ακόμη, ηπείρου του ονείρου, όσο για τις ερμηνείες του, τόσο στην αρχαιότητα όσο και στη σύγχρονη εποχή.